

İSTİQLAL VƏ SUVERENLİK¹

Tofiq Köçərli, Akademik

“Respublika” qəzeti, 26 may və 3 iyun 1998-ci il.

Bəşəriyyət Azərbaycanı neft dünyasının paytaxtı kimi tanıyırdı. Azərbaycanın qüdrətli poeziya vətəni olması da bəşəriyyətə bəlli idi. Bu da e'tiraf edilirdi ki, “poeziya, musiqi və mahnının bəxtiyar vətəni olan Şuşa Zaqafqaziyanın konservatoriyasıdır” (V.D.Karqanov. Kavkazskəə muzıka. Tiflis, 1908).

Azərbaycan xalqı bir sıra sahələrdə islam və türk dünyasının pioneri idi. 1920-ci ildə Lahıca “qaçaq bir həyat yaşayan Əli Əhmədoğlunun” - Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elə oradaca, Lahıca, özü də misilsiz çətinliklər şəraitində, qısa bir müddət ərzində istə'dadla yazdığı “Əsrimizin Səyavuşu” əsərini oxuyaq:

- İlk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran azərbaycanlı, əlifba islahını ilk düşünən azərbaycanlı...

Bütün islam dünyasında ilk Respublika yaratmaq şərəfi də Azərbaycan xalqına qismət olmuşdur.

1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanda müstəqil, dünyəvi, demokratik, vahid mərkəzləşmiş milli dövlət - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. “Azərbaycan Cümhuriyyəti aləmi-islamda təşəkkül edən ilk Cümhuriyyətdir. Bu Cümhuriyyət eyni zamanda bir türk hökumətidir

¹ Əlavələrlə çap olunur.

(dövlətidir, respublikasıdır - **T.K.**): tə'biri-digərlə kiçik Türkiyədir". (M.Ə.Rəsulzadə).

Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentin hakimi-mütləq olduğu "həqiqi bir xalq cümhuriyyəti" idi. "Əsrimizin Səyavuşu"nda yazıldığı kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti" söz azadlığı, mətbuat azadlığı ilə o dərəcəyə çatmışdı ki, sanki:

"Hər ki hahəd, kü biya və hərçi hahəd gu be gu gibro nazu hacibo, dərban dərın dərgah nüst" - tə'rifi bunun haqqında söylənmişdir" ("Kim dilərsə, söylə gəlsin, kim nə istərsə söyləsin. Yox bizim dərgahda qapısı, gərdası, kibr və paz" - tərcümə M.Ə.Rəsulzadəninindir).

Milli özünüdərk və özünüdəsdiqlə, milli istiqlal ruhu və məfkurəsi ilə, milli istiqlal uğrunda mübarizəsi və müstəqil Azərbaycan Respublikası qurması ilə Azərbaycan xalqı ümumtürk əhəmiyyətli böyük bir rol oynadı: "türk şərqində sağlam bir milliyyət hissi oyatdı, millət nə olduğunu milliyyətini unutmuş türklərə bildirdi. Onlara sən əvvəl-əvvəl bir türksən, dedi və "türkəm" dedirdi" (Üzeyir bəy Hacıbəyov).

Azərbaycan dövlətinin yaranması və tarix səhnəsinə çıxması ilə Azərbaycana beynəlxalq maraq son dərəcə artdı. Qonşu dövlətlərin və Qərbin böyük dövlətlərinin hər birisinin o zaman neft səltənətinin tacı sayılan, Xəzər dənizi sahilində ən böyük şəhərə və ən böyük limana malik olan Azərbaycanda öz geosiyasi və iqtisadi marağı və Azərbaycanın istiqlalına həmin maraqdan doğan münasibəti var idi. Bu maraq, "qüdrətli sehrbaz" xarici dövlətlərin Azərbaycana münasibətini tə'yin və idarə edirdi: kimi Azərbaycanı qeyd-şərtsiz həmişəlik "özününkü" sayaraq onun istiqlalını qəti rədd edir, kimi Azərbaycanı özünə birləşdirmək, kimi onu parçalamaq, kimi onu öz nüfuz dairəsinə salmaq, kimi də ona öz iradəsini qəbul etdirmək istəyirdi (burada knyaz A.Çartorıyskinin Rusiya imperatoru I Aleksandr haqqında dediyi sözlər yada düşür: çar "bütün dünyaya azadlıq bağışlayardı, ancaq bir şərtlə ki, hamı yalnız onun iradəsinə tabe olsun").

Əksər böyük dövlətlərin Azərbaycanın, digər yeni yaranmış dövlətlərin azadlığına münasibəti bu paradoksa oxşar idi: “Azad ol, ancaq öz istədiyin kimi yox, mən deyən kimi!”, yaxud “Müstəqil ol, ancaq mənim iradəmə tabe ol!” - belə imperiya təfəkkürü, imperiya psixologiyası, imperiya praktikasısı o zaman hakim mövqe tuturdu, indi də təəssüf, özünü gah orada, gah da burada göstərməkdədir).

Azərbaycan hansısa yeni dövlətin itaətini, iradəsini qəbul etmək üçün, yaxud kiminləsə birləşmək üçün ayrılıb müstəqil olmamışdı. Azərbaycan öz suverenliyini heç kəslə və heç bir şəkildə bölüşdürmək fikrində deyildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti təsisçiləri üçün Azərbaycanın istiqlalı və suverenliyi bölünməz və şəriksiz idi.

Tam əsasla deyə bilərik ki, Azərbaycan hökuməti xarici dövlətlərlə münasibətlərdə Azərbaycanın istiqlalı və suverenliyi keşiyində mətanətlə dayanmış, istiqlal və suverenlik yolunda bir çox maneələri və təzyiqləri dəf etmiş, istiqlalı və suverenliyi qorumaqda ardıcillıq və barışmazlıq göstərmişdir.

Müstəqil Azərbaycanın digər dövlətlərlə münasibətlərinə, bu münasibətlərdə Azərbaycanın yeritdiyi qətiyyətli siyasətə nəzər salaq.

Öncə Türkiyə ilə münasibətlər haqqında. Azərbaycan istiqlalını qəlbən alqışlayan, onu öz doğma işi kimi qəbul edən, ona hərtərəfli yardım edən yeganə dövlət və Azərbaycan istiqlalını tanıyan ilk dövlət Türkiyə olmuşdur. Azərbaycan ilk beynəlxalq müqaviləni də Türkiyə ilə imzalamışdır: İyunun 4-də Batumda - Azərbaycanın istiqlalı e'lan ediləndən cəmi 6 gün sonra.

Bu müqaviləyə görə, Türkiyə lazım gələrsə, Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə almışdı (F.X.Xoyskinin dediyi kimi, “bizə xaricdən qüvvə almaq üçün başqa millət və dövlətə müraciət etmək bə'zi şəraitdən dolayı mümkün deyildi, müraciət etdikdə bir nəticə hasil olmazdı, ona görədir ki, dindaş və millətdeşimiz olan Türkiyəyə müraciət edildi”).

Türkiyə öhdəliyinə şərəflə əməl etdi. Azərbaycan hökumətinin rəsmi müraciəti ilə Azərbaycana hərbi yardım göstərdi. Türk qoşunu təzəcə təşkil

edilən Azərbaycan milli qoşun hissələri ilə birlikdə türk sərkərdəsi Nuru paşanın komandanlığı altında sentyabrın 15-də Bakını düşmənlərdən azad etdi. Bu, Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda mübarizənin ən önəmli və şanlı səhifəsi idi.

Türkiyə qoşunu, artıq qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın rəsmi dəvəti ilə Azərbaycanın köməyinə gəlmişdi və onun komandanlığı, təbii ki, “Azərbaycan hökumətinin əmrində bulunmalı” idi. Lakin Nuru paşa, onun siyasi müşaviri Əhməd Ağaoğlu Azərbaycanın daxili işlərinə qarışırdılar. Nuru paşa və Əhməd Ağaoğlu Azərbaycan Milli Şurası Tiflisdən müvəqqəti paytaxt Gəncəyə gəlib yerləşməyə macal tapmamış, ona açıq e'timadsızlıq göstərdilər və Milli Şuranın buraxılmasını tələb etdilər.

Hadisələr belə cərəyan etmişdi: iyunun 16-da Gəncəyə gələn kimi Milli Şura sədri M.Ə.Rəsulzadə, baş nazir F.X.Xoyski və Xarici işlər naziri M.Hacinski Nuru paşa ilə görüşürlər. M.B. Məmmədzadənin yazdığına görə, Nuru paşa “siyasətdən baş çıxarmadığını” bildirir və siyasi müşavir Ə.Ağaoğlu ilə söhbət etməyi məsləhət görür (məşhur həmyerlimiz Ə.Ağaoğlu 1909-cu ildən Türkiyədə yaşayırdı və Gəncəyə Nuru paşa ilə birlikdə gəlmişdi). Ə.Ağaoğlu Azərbaycan rəhbərlərinə deyir: “Milli Şura özünü ləğv etsin. O zaman paşa (Nuru paşa - **T.K.**) özü bir hökumət qurar”. Buna e'tiraz bildirilir. Nəticə e'tibarilə razılığa gəlinir ki, “Milli Şura hökuməti özü təşkil etsin, Milli Şura bütün hüququnu ona verməklə... özünü ləğv eləsin”. Milli Şura bu məsələyə baxmaq məcburiyyətində qaldı. İyunun 17-də Milli Şuranın iclasını açan Milli Şura sədri M.Ə.Rəsulzadə bildirdi ki, “bu gün biz prinsipə sadıq qalmaqla yaranmış vəziyyəti nəzərə almalıyıq. Bəlkə də bu gün qəbul edəcəyimiz qərar bizim bədbəxtliyimiz olsun, amma əgər vəziyyətdən yeganə çıxış yolu bu qərardırsa, biz onu qəbul etməliyik”.

Milli Şuranın iclasında çıxış edən N.Yusifbəyov demişdi: “Aydındır ki, paşa (Nuru paşa - **T.K.**) və Osmanlı hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini və onun öz hökumətinin təşkil olunmasını istəyirlər. Əlbəttə, onlar bizim işlərimizə

qarışmaq istəmirlər, lakin paşa, Aslan bəyin də (Səfikürdski - T.K.) qeyd etdiyi kimi, ayrı-ayrı şübhəli adamlarla əhatə olunmuşdur. Həmin adamlar bizim hüquqlarımızı mənimsəmək istəyirlər. Əgər biz heç bir güzəştə getmək istəməsək və hüquqlarımızdan bərk-bərk yapışsaq, ölkənin beynəlxalq vəziyyətinə zərər gətirərik”. O, təklif etdi ki, hökumətin istə'fası qəbul edilsin və bütün səlahiyyətlər yeni hökumətə verilsin. Bu şərtlə ki, hökumət “azadlığa sadıq olsun və onu qorusun, yaxın vaxtlarda Müəssislər Məclisi çağırınsın və öz hüquqlarını heç kəsə könüllü verməsin və yalnız güc və süngü qarşısında təslim olsun”.

O, həm də bəyan etdi: “Müstəqilliyimizə qəsd edilərsə, müstəqilliyimizin birinci müdafiəçisi mən olacağam”. Bu təklif müdafiə olundu.

M.Ə.Rəsulzadə daha açıq bildirdi: “Burada əgər əlimizdəki hüquqi səlahiyyətdən istifadə etməyib bütün hökumət təşkilatını başqa qüvvələrə tərk etsək, o zaman qara bir hökumət təşkili qorxusu vardır. Halbuki burada icrayi-nüfuz edərsək, daha bir müvafiq bir hökumət təşkilinə müvəffəq ola bilərik. Bunun üçün mən Nəsib bəyin təklifinə tərəfdaram”. Gərgin müzakirələrdən sonra Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadənin təqdimatı ilə F.X.Xoyski yenidən müvəqqəti hökumətin - Nazirlər Sovetinin sədri tə'yin edildi, hökumətin yeni tərkibi təsdiq olundu.

Milli Şura özünü buraxılmış e'lan edərək bütün hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə verdi. Müvəqqəti hökumətə bir vəzifə olaraq tapşırırdı ki, “hakimiyyəti qısa müddətdə çağırılmalı olan Müəssisələr Məclisindən başqa heç kimə verməsin”. Müəyyən edildi ki, “müvəqqəti hökumətin dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlığı ləğv etmək hüququ yoxdur”, idarəçiliyin bütün başqa məsələlərində isə hökumət tamhüquqludur.

Beləliklə, M.B.Məmmədşadəninin sözləri ilə desək, “Azərbaycan milli hərəkətini dövlət halında formalaşdıran, Azərbaycan istiqlal fikrini realizə edən və Azərbaycan türkünün yeni tarixini açan Milli Şura dağılmışdı”.

Milli Şuranın buraxılması gənc Azərbaycan dövlətçiliyinə, gənc Azərbaycan parlamentarizminə və demokratizminə ciddi zərbə idi. M.Ə.Rəsulzadənin tə'birincə, “xalqı azacıq da olsa təmsil edən qurumun (Milli Şuranın - T.K.) səhnədən getməsi heç şübhəsiz, demokratiyanın geri çəkilməsi və mürtəce qüvvələrin qələbəsi sayılmalıdır”.

Lakin Milli Şuranın strateji xəttini saxlamaq və yaranmış siyasi böhranı daha da təhlükəli sarsıntılara, daha ciddi qarşıdurmalara yol vermədən həll etmək mümkün olmuşdu.

Milli Şuranın son iclasında M.Ə.Rəsulzadə alovlu son söz söyləmişdi: “Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabı nəticəsində yaranmış və siyasi həyat səhnəsində ilk addımlar atan Azərbaycan ideali hazırda təsvirəgəlməz dərəcədə mühüm bir məqamdadır. Yenicə dünyaya gəlmiş bu türk siyasi körpəsi yetkinlik yaşına çatacaqmı, başqa xalqların sırasında layiqli yer tutacaqmı, yoxsa sısqa bir uşaq kimi tələf olub gedəcək? Budur hamını düşündürən məsələ. İndi elə bir məqamdır ki, Azərbaycanın taleyini öz əlinə almış adamların qismətinə ən çətin və eyni zamanda ən mühüm bir vəzifə düşüb - yeni doğulmuş Azərbaycanın məhv olmasına yol verilməməlidir”.

Milli Şura buraxılıb yeni hökumət təşkil edilsə də, Nuru paşa Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaqda, suverenliyi pozmaqda davam edirdi. Azərbaycan hökuməti buna dözmədi, bununla barışmadı. Avqustun 23-də baş nazir F.X.Xoyski Türkiyəyə göndərilmiş Azərbaycan nümayəndə hey'ətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadəyə yazmışdı: “Nuru paşanın siyasəti get-gedə bizim daxili işlərimizə qarışmağa meyl edir. İstanbulun mövqeyini ehtiyatla aydınlaşdırmaq lazımdır”. Baş nazir avqustun 31-də M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktubda həmin məsələni təkrar vurğulamışdı: “Ən başlıcası, Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərimizi qəti aydınlaşdırmaq lazımdır, yoxsa hər bir işi və idarəetməni tam puç edən ikihakimiyyətlik və çoxhakimiyyətlik əmələ gəlir. Mən belə hesab edirəm ki, bütün idarəetmə Azərbaycan hökumətinin əlində

cəmləşməlidir. Türk qoşun hissələri idarəetmə işinə bilavasitə qarışmamalı, bütün arzu və istəklərini Azərbaycan hökuməti vasitəsilə həyata keçirməlidir”.

Bu problemə dair akademik C.Quliyevin gətirdiyi bir faktı da nəzərə çatdıraq. N.Yusifbəyov bir Türkiyə hərbi xadiminə demişdi: “Osmanlı ordusunun Azərbaycana gəlməsi lazımdır. Amma bizi qorxudan odur ki, türklər bizi İstanbuldan idarə etməyə qalxmasınlar... Azərbaycanın sosial quruluşu başqadır. Sultan rejimi buradakı əhvala uymaz. Milli və demokratik bir idarə istəyirik.”.

Həmin günlər Nuru paşanın ümumi komandanlığı altında Bakını düşmənlərdən azad etmək kimi tələyüklü bir vəzifə həll olunurdu. Hətta belə bir çətin və məs’uliyətli anda Azərbaycan hökumətinin Nuru paşanın Azərbaycanın daxili işlərinə qarışması ilə barışmaması çox əlamətdardır.

Nuru paşanın həddini aşması məsələsində Azərbaycan hökumətinin prinsiplial mövqeyi Nuru paşanı Azərbaycanın suverenliyi ilə hesablaşmağa vadar etməklə nəticələndi.

Azərbaycan-İran münasibətləri haqqında. Əsrlər boyu Azərbaycan ən çox bu və ya başqa şəkildə İran ilə bağlı olmuşdur. Onunla ortaq dinə, tarixə, ədəbiyyat və mədəniyyətə malik olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycana işğal etməsi nəticəsində Azərbaycan xanlıqlar şəklində mövcud olan müstəqillikdən, milli dövlətçilikdən məhrum edilmiş, Azərbaycan iki yerə parçalanmış, Şimali Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsi olmuş, Cənubi Azərbaycan İran əsarətində qalmışdı. Lakin Rusiya-İran sərhədləri Azərbaycan xalqının milli bütövlüyünü, mə’nəvi-mədəni bütövlüyünü sarsıda bilməmişdi.

Rusiyadan ayrılıb müstəqil dövlət olan Azərbaycan Cümhuriyyəti yaxın qonşusu İranla diplomatik münasibətlər yaratmaqda çox maraqlı idi. Mayın 30-da baş nazir F.X.Xoyski dünyanın çox dövlətlərini, o cümlədən İrani müstəqil “Azərbaycan Cümhuriyyəti” yaradılması haqqında radioteleqrafla xəbərdar etmişdi.

İran hökuməti bu xəbərə rəsmi münasibət bildirməmişdi. Lakin mə'lumdur ki, İranın Türkiyədəki konsulu, M.Ə.Rəsulzadənin ona göndərdiyi İstiqlal Bəyannaməsini geri qaytarmış və üstəlik rəsmi məktubla bildirmişdi ki, “biz Azərbaycan adında müstəqil dövlət tanımırıq, Azərbaycan İranın tərkib hissəsidir və ona görə də Azərbaycanın müstəqilliyinə protest edirik”.

Bu, yumşaq desək, açıq diplomatik nəzakətsizlik idi. Görünür, bunu İran nümayəndələri özləri də tezliklə anlamışdılar. Noyabrın 18-də İstanbulda İranın Türkiyədəki elçisi Mirzə Mahmud xan Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəvqəl'adə nümayəndəsi və səlahiyyətli naziri Ə.Ə.Topçubaşova demişdi ki, “biz farslar sizin azadlığa qəlbən şadıq. Əgər ermənilər və gürcülər öz azad dövlətlərini yaradırlarsa, nə üçün bunu müsəlmanlar da etməsinlər. Deməli, biz sizin müstəqilliyiniz əleyhinə ola bilmərik, biz birinci olaraq sizin müstəqilliyinizi təbrik etməliyik”. Buna oxşar fikri 1919-cu il yanvarın 9-da İran Xarici İşlər naziri M.M.Əliqulu xan da Topçubaşova bəyan etmişdi: “Sizi əmin etmək istəyirəm ki, müsəlmanların mənafeyi naminə biz farslar sizin Azərbaycana xoşbəxtlik arzulayırıq və sizinlə birlikdə Azərbaycanın müstəqilliyinə şad olacağıq”. Bu fikri yanvarın 11-də Əliqulu xan bir də təsdiqləmişdi. Lakin bunlar dilucu sözlər idi. Nə Mirzə Mahmud xanda, nə də Əliqulu xanda Azərbaycana münasibətdə səmimilik yox idi.

Mirzə Mahmud xan iddia edirdi ki, Azərbaycan dövləti İran Azərbaycanını İranın əlindən almaq planı hazırlayan Türkiyə xadimlərinin diqtəsi ilə yaradılmışdır, “Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Qafqazda və İranda əsla türk yoxdur, hamı farsdır, sizin ata və babalarınızın hamısı farslar olmuşlar. Sizin sivilisasiyanız, mədəniyyətiniz, ən'ənələriniz, adətləriniz, hətta geyimləriniz farsındır”.

Əliqulu xan İstanbula gələrkən yolüstü iki gün Bakıda olmuş, N.Yusifbəyov, Ə.Ağaoğlu və Ə. Əmircanov ilə görüşmüşdü. Ə.Ağaoğlu ilə söhbətdə İran naziri Azərbaycanın İranla birləşməsi təklifini irəli sürür. Əliqulu xanın e'tirafına görə, Ə.Ağaoğlu “İranla birləşmək imkanını” qət'i rədd edir.

Əliqulu xan onu da əlavə edir ki, “Əhməd bəy həddindən artıq coşğun adamdır, siyasi məsələləri belə müzakirə etmək olmaz”.

Bakıda ağzı yanan Əliqulu xan İstanbulda Ə.Ə.Topçubaşovu Azərbaycanı İranla birləşdirmək təklifinə meylləndirməyə cəhd göstərir. Deyir ki, “İranla ittifaq və birləşmək” Azərbaycan üçün ən münasib yoldur. “Sizin Azərbaycan, əlbəttə, daxili muxtariyyəti saxlayar. Xarici vəziyyətə gəldikdə isə, o, xüsusi aktla müəyyənləşər”. İran nazirinin təkrarən “indi bizə e’timad və birlik lazımdır” vurğulamasına Topçubaşov soyuqqanlıqla cavab verir: “Əlbəttə, o da, bu da qarşılıqlı olmalıdır, özü də birliyi mən həm İranın, həm də bizim Azərbaycanın müstəqilliyinin və mənafeyinin qorunması üçün ittifaq mə’nasında başa düşürəm”.

Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsində Azərbaycan liderlərinin mövqeyinin dönməzliyi ilə rastlaşan Əliqulu xan deyir ki, “tarix var, tarixi hüquqlar var. Bu baxımdan İran şahlarının hakimiyyətinə tabe olan Zaqafqaziya xanlıqlarının vəziyyəti Sizə yaxşı mə’lumdur. Güman edirəm ki, (Paris) Sülh Konqresi tarixi hüquqları nəzərə almaya bilməz”. Buna Topçubaşov “yə’ni, deməli, İran bizim Azərbaycana iddia edəcəkdir, yaxud edir? Bəlkə İranın tarixi hüquqlarına qarşı daha qədim xarakterli başqa tarixi hüquqlar göstəriləcəkdir!” deməklə cavab vermişdi.

İran konqresə təqdim etdiyi memorandumda, demək olar, bütün keçmiş Azərbaycan xanlıqları ərazisinə iddia irəli sürdü.

Lakin get-gedə İran Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisinə iddialarının perspektivsizliyini başa düşdü və siyasi reallıqlarla hesablaşmalı oldu.

1919-cu il noyabrın 1-də Parisdə birgə Azərbaycan-İran komissiyası mühüm bir sənəd qəbul etdi. Həmin sənəddə İran tərəfi Qafqaz Azərbaycanının “müstəqil, asılı olmayan, demokratik respublika” olmasını e’tiraf etdi.

Bu, Azərbaycan diplomatiyasının ciddi uğuru idi.

Nəhayət, İranın Azərbaycan siyasətində realizm qalib gəldi. Paris Sülh Konqresi Ali Şurası 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın müstəqilliyini de-

fakto tanıdıqdan sonra Azərbaycanın müstəqilliyini de-yure tanıyan ilk dövlət İran oldu. 1920-ci il martın 20-də Bakıda Azərbaycanla İran arasında tarixi müqavilə imzalandı: “İran Şahənşah hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin (Qafqaz) müstəqilliyini tanımasını təntənəli surətdə e’lan” etdi. Azərbaycanın hər şeydən daha əvvəl və daha çox məhz beynəlxalq tanınmaya ehtiyacı olduğu bir vaxtda İran dövlətinin bu diplomatik aktı olduqca önəmli hadisə idi.

Gürcüstan və Ermənistanla münasibətlərimiz haqqında. Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərimizin olması misilsiz əhəmiyyətli idi. Azərbaycan-İran diplomatik münasibətlərinin yaranması çox yaxşı idi.

Ancaq Azərbaycan üçün, eyni ilə Gürcüstan və Ermənistan üçün Zaqafqaziya regionunda sülh və əmin-amanlıq olması xüsusilə vacib idi. Bunu hər üç respublikanın həyati mənafeləri tə’kidlə tələb edirdi. Bunun üçün Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikaları arasında normal münasibətlər yaradılmalıydı.

Həmin istiqamətdə Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəbbüskar fəaliyyət göstərmişdir.

Gürcüstanla normal, gündən-günə möhkəmlənən dostluq və müttəfiqlik münasibətləri yaradılmasına nail olunmuşdur. Müstəqilliyin ilk günlərində qarşıya çıxan bə’zi çətinliklər danışıqlar, dinc vasitələrlə həll edilmişdir. Məsələn, Almaniyanın tələbi ilə Gürcüstan hökuməti Azərbaycanın də’vəti ilə gələn Türkiyə qoşun hissələrini Gürcüstan dəmir yolu ilə buraxmırdı. Bu anlaşılmazlığı danışıqlar yolu ilə aradan qaldırmaq mümkün olmuşdu.

Zaqafqaziya respublikaları arasında, xüsusən də Azərbaycanla Ermənistan arasında ən çətin problem ərazi və sərhədlər məsələsi idi. Hələ iyun ayının 10-da Azərbaycan hökuməti həmin məsələyə birgə baxmağı Ermənistan və Gürcüstana təklif etdi. Sonra Azərbaycan mübahisəli məsələləri həll etmək üçün birgə komissiya yaradıb, üç respublika nümayəndələrinin konfransını keçirmək təşəbbüsündə bulundu. Konfrans noyabr ayında Tiflisdə oldu. Lakin Ermənistan

ilkın razılařmanı pozaraq konfransa öz nümayəndələrini göndərmədi. Mübahisəli məsələlər həll olunmamış qaldı.

Bununla belə, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri düzgün məcrada inkişaf etdirildi və müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırıldı. 1919-cu ilin iyun ayında Azərbaycanla Gürcüstan arasında mühüm müqavilə imzalandı. Azərbaycan və Gürcüstan öhdəlik göturdülər ki, tərəflərin “ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə hər hansı hücum və təhlükə olarsa bir-birinə hərbi yardım” göstərsinlər. Bu hərbi müdafiə müqaviləsi Denikin təhlükəsi ilə əlaqədar bağlanmışdı. Ermənistan müqaviləyə qoşulmaqdan imtina etdi.

Müqavilə ilə faktiki olaraq Azərbaycan-Gürcüstan siyasi və hərbi ittifaqı yarandı. Paris Sülh Konqresindəki Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri fəaliyyətlərini əlaqələndirdilər, birgə diplomatik addımlar atdılar, həmrə'y çıxış etdilər və s.

Denikin Azərbaycan və Gürcüstan müqaviləsi ilə hesablaşmalı oldu, hətta Azərbaycanla Gürcüstan arasını vurmağa cəhd göstərdi. Könüllü ordunun nümayəndəsi general Baratov 1919-cu ilin sentyabrında Baş nazir N.Yusifbəyovla görüşərkən Azərbaycanla Könüllü ordu arasında saziş bağlamağı təklif edir. Lakin Azərbaycan müttəfiqliyinə sadıq idi. Baş nazir birmə'nalı deyir: Saziş bağlamağın “əsas və başlıca şərti odur ki, biz Gürcüstansız əlahiddə saziş bağlaya bilmərik və əgər onu bağlasaq, Gürcüstanla birgə bağlayarıq, yə'ni əgər eyni vaxtda Gürcüstan da Könüllü ordu ilə saziş bağlasa bağlayarıq”.

Hələ bundan əvvəl də Azərbaycan hökuməti Denikinə münasibətdə prinsipial mövqeyini nümayiş etdirmişdi. İngilis generalı Briks 1919-cu il iyunun 3-də Yekaterinodarda general Denikinlə Azərbaycanın Kubanda nümayəndəsi C.Rüstəmbəyovun görüşünü təşkil edir. Görüşdə iştirak edən Briks Denikinə və Rüstəmbəyov vasitəsilə Azərbaycan hökumətinə təklif edir ki, diplomatik nümayəndəliklər açsınlar. General Denikin cavab verir ki, “Azərbaycanla diplomatik nümayəndəlik mübadiləsinə heç bir e'tirazı yoxdur.”

Denikin "Mən Sizin xalqın və onun hökumətinin Rusiyaya münasibətini bilmək istəyirəm" sualına cavab olaraq Rüstəmbəyov deyir ki, "biz mədəni və iqtisadi cəhətdən Rusiya ilə bağlıyıq, rus inqilabı və dünya müharibəsi xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ kimi böyük ideya doğurmuşdur, bax, mənim xalqım müstəqilliyini e'lan etməyi öz hüququ sayır. Bununla biz Rusiya ilə əlaqələri kəsmirik və əgər Rusiyanın hansısa səlahiyyətli, hamı tərəfindən tanınan xalq demokratik orqanı olarsa, güman edirəm, mənim xalqım oraya gəldər, orada iştirak edər və öz müqəddəratını təyin etmək hüququunu bəyan edər və hesab edirəm ki, həmin orqan başqa xalqlar sırasında mənim xalqımın da öz müqəddəratını təyin etməyə olan ayrılmaz və ədalətli hüququunu təsdiq edər".

Denikinlə söhbəti haqqında Rüstəmbəyovun mə'lumatını alan kimi, iyunun 26-da Xarici İşlər naziri əvəzi A.Ziyadxanov Rüstəmbəyova aşağıdakı məzmununda şiffli teleqraf göndərirdi:

1. "Könüllü ordu ilə Azərbaycan arasında diplomatik nümayəndəlik mübadiləsinə mənfi münasibət bəsləyirik. Bununla birlikdə lazım gələndə Könüllü ordunun komandanlığı ilə müxtəlif məsələlər üzrə danışıqlar aparmağa hökumətin heç bir e'tirazı yoxdur. Könüllü ordu isə lazım olanda Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparmağı özünün Bakıda ingilis komandanlığı nəzdində olan nümayəndəsi general Lazarevə tapşıra bilər".

2. "Könüllü ordu barədə mövqeyimiz belədir: qəti və möhkəm qərara gəlinmişdir ki, Könüllü ordu hissələri Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüdudlarına buraxılmasın və Könüllü ordu hissələrinin Dağıstandan çıxarılması tələb olunsun".

3. Azərbaycan hökuməti Rüstəmbəyovun müstəqillik məsələsində hökumətin prinsipial mövqe ilə uzlaşmayan fikrini ("Biz Rusiya ilə əlaqələri kəsmirik...") pislədi və birmə'nalı bəyan etdi:

"Qəti bilin, Azərbaycan xalqı öz Müəssislər Məclisindən başqa heç bir başqa məclisə getməyəcəkdir. Bizim hökumətimizin xətti belədir: Azərbaycanın

müstəqilliyinə qəsd edən hər bir kəs - kim olur-olsun, bolşevik, menşevik denikinçi və i.a. fərqi yoxdur - Azərbaycanın düşmənidir”.

Ziyadxanovun bu cavabı iki baxımdan əlamətdar və qibtəedicidir:

– Azərbaycan Cümhuriyyəti ağlagəlməz beynəlxalq çətinliklərinə baxmayaraq və ingilis generalının vasitəçiliyinə məhəl qoymayaraq Denikinə münasibətdə müstəqil xətt yeridir, real Denikin təhlükəsi qarşısında büdrəmir və başını itirmir, ləyaqət və şərəfini, həm öz milli mənafeələrini, həm də obyektiv olaraq Gürcüstanın mənafeələrini mətanətlə qoruyur.

– Rüstəmbəyova edilən “qə’ti bilin...” xəbərdarlığı təkcə Rüstəmbəyov üçün ibrət dərsi deyildi. Bu geniş planda Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyi məsələsinə yanaşmaqda diplomatlarımızın, dövlət adamlarımızın özündən qondarmaçılığının, rəsmi xətdən sapmaların, əyintilərin qarşısını almaq dərsi idi, prinsiplial məsələdə aydın, dürüst, dəqiq mövqə tərbiyə etmək dərsi idi. Dövlət adamlarının təfəkküründə intizam, sözündə məs’uliyət aşılamaq dərsi idi.

Azərbaycan Ermənistanla da normal münasibətlər yaratmağa maksimum sə’y göstərdi. 1919-cu ilin noyabrında Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh sazişi bağlandı. Onu baş nazirlər N.Yusifbəyov və A.Xatisov, habelə şahid kimi Gürcüstan Xarici İşlər naziri E.Gegeçkori və müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyada ali komissarı əvəzi amerikan C.Rey imzalamışdılar. C.Rey tərəflərin razılığı ilə sazişin təminatçısı tə’yin edilmişdi. Sazişə görə Azərbaycan və Ermənistan silahlı münaqişələri dayandırmalı və bütün mübahisəli məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll etməli idilər. Lakin sazişin mürəkkəbi qurumamış Ermənistan sazişin şərtlərini pozdu. C.Rey Ermənistanın öz öhdəliklərinə əməl etməsinə nail ola bilmədi.

(C.Rey 1919-cu ilin oktyabrında Azərbaycanda - əvvəlcə Bakıda, ondan sonra Gəncədə olmuşdu. Gəncədə o, şəhərin tarixi və görməli yerləri ilə tanış olmuş, Gəncə valisi X.Rəfibəyov, onun müavini H.Xoyski, şəhər bələdiyyə rəisi Ə.Xasməmmədov, şəhərin digər rəsmi şəxsləri və ziyalılarla görüşüb söhbətlər

aparmışdı. Həmin adamlar dövrün yetkin, ziyalı, hərtərəfli inkişaf etmiş əsl azərbaycanpərvər adamları idi. Onlar, ümumiyyətlə, Gəncə mühiti C.Reyə çox güclü tə'sir bağışlayır.

Rey Azərbaycana, Azərbaycan xalqına, gəncəliyə heyranlığını gizlətmir. Açıq deyir ki, “mən bir çox ölkələri, o cümlədən Zaqafqaziya respublikalarını gəzib dolanmışam, lakin özümlə Azərbaycan, onun xalqı, burada xalqların münasibəti, nizam-intizam, öz Cümhuriyyətini mədəni əsaslarda qurmaq cəhdləri haqqında, xüsusən də Azərbaycanın ilk paytaxt şəhəri olan Gəncə şəhəri haqqında... ən yaxşı təəssürat, ən yaxşı xatirə aparıram”.

C.Rey Gəncə şəhərində ziyalıların apardığı mədəni işdən razılığını bildirərək, bu fəaliyyət sayəsində Gəncədə cəhalətə üstün gəlinməsinə, həyatda ahəngdarlığa nail olunmasını, bütün vətəndaşlar üçün eyni şərait və onların arasında xoş münasibətlər yaradılmasını, Gəncənin anarxiyadan qorunub saxlanmasını xüsusi ilə qeyd etdi. Bütün bunlara görə, C.Reyin fikrincə, Azərbaycanın gələcəyinə nigaran qalmamaq olardı.

Gəncədə gördüklərindən, gəncəliylə görüşlərdən vəcdə gələn C.Rey demişdi ki, mən “zəngin təbiətə və mədəni insanlara malik olan Gəncə şəhərinin” vətəndaşı kimi qeydə alınaramsa, özümü xoşbəxt sayaram. Görünür, Bakıda və Gəncədə iqtidar nümayəndələrinin, ziyalıların, aristokratların ada “bəy” sözünü əlavə etməklə bir-birlərinə ən'ənəvi müraciəti, bu sözdəki incəlik C.Reyin xoşuna gəlibmiş. Yə'qin, buna görə də, o, Gəncənin fəxri vətəndaşı seçilsə, məhz “Ceyms bəy adı ilə” seçilməsi arzusunda olduğunu bildirmişdi.

C.Rey ümid etdiyini bildirmişdi ki, Gəncə şəhər duması onun xahişinə baxacaqdır. C.Rey Gəncədən Tiflisə getmək ərəfəsində bir xeyirxah addım atdı: Gəncə şəhərinin kasıb adamları üçün 50 min manat ianə verdi.

Gəncəliyə C.Reyin xahişinə e'tinasız qalmadılar. C.Rey Gəncədən Tiflisə qayıtdıqdan sonra Gəncə bələdiyyə rəisi Ə.Xasməmmədov “Azərbaycan Cümhuriyyətinin Amerika ilə gələcək mədəni-sənaye əlaqələri naminə” C.Reyi Gəncə şəhərinin fəxri vətəndaşı seçmək təklifi ilə şəhər dumasına müraciət etdi.

Şəhər duması noyabrın 4-də həmin məsələyə baxaraq qərara aldı: “Polkovnik Ceyms Rey, Ceyms bəy adı ilə Gəncə şəhərinin fəxri vətəndaşı seçilsin”.

Ceyms bəy Gəncə şəhərinin ilk və deyəsən, hələlik yeganə amerikan fəxri vətəndaşıdır).

Ermənistanla normal münasibətlər yaradılmamasının başlıca səbəbi Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları irəli sürməsi və bu iddiaları zorla həyata keçirmək cəhdi göstərməsi idi. Ermənistan Naxçıvanı, Dağlıq Qarabağı, Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb özünə qatmaq istəyirdi. Bu nə ilə nəticələndi? Ermənistanın məğlubiyyəti ilə.

Təfsilata varmadan deyək:

– Naxçıvanda hadisələrin cərəyanının həqiqi mənzərəsini Ermənistanın birinci baş naziri Kazaçnuni 1923-cü ildə e'tiraf edib. O yazıb: “Müsəlman Naxçıvanı və Şərurunda, ...müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qaydaqanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq. Vedibasar, Şərur-Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi hətta silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik”.

– XI Qızıl Ordu 32-ci diviziyasının kəşfiyyat rəisi 1920-ci il iyunun 25-də Ermənistanın Zəngəzurdakı uğursuzluğu barədə yazmışdır: “Ermənistan Zəngəzurda kürdlərin güclü müqavimətinə rast gəlib. Buraya göndərilən ən yaxşı erməni dəstələri - Andranikin, Hamazaspın və Dronun dəstələri böyük itkilər veriblər... Ararat hökuməti kürdlərə qarşı fəallığını dayandıрмаğa məcbur olmuşdur”.

– Ermənistanın Dağlıq Qarabağa yiyələnmək planı puç olmuşdu. 1920-ci il martın 22-23-də Ermənistanın Dağlıq Qarabağda Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı təşkil etdiyi silahlı çıxış darmadağın edilmişdi. Erməni mənbələrinə görə, o zaman müharibədə 30 min erməni məhv olmuşdu. Zənnimcə, bu rəqəm şişirdilmişdir. Amma erməni silahlılarının külli miqdarda itki vermələri faktdır.

Bir erməni (R.Şahnazarov) Şuşadan 1920-ci ilin aprelində Bakıya erməni yepiskopu Baqrata yazmışdı:

“Qarabağın səadəti Araratın agentlərinin əməlləri ilə məhv edilmişdir. Yuxarı Qarabağ ermənilərinin bədbəxtliyi üçün bütün məs’uliyyət daşnak hökumətinin üzərinə düşür... Qarabağ qanlı hadisələr dairəsindən kənarda qalmalıydı, qala bilərdi və əgər daşnakların avantürası olmasaydı, şübhəsiz qalardı... Erməni xalqının düşmənlərinə - gözəl və dinc Qarabağı məhv edən daşnaklara lə’nət olsun”.

Ermənistanla qarşıdurmada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazi bütövlüyünü şərəflə qorudu, Ermənistanın işğalçılıq planlarını puç etdi.

Bu gün Azərbaycan yenidən Ermənistanın işğalına mə’ruz qalıb. Bu dəfə müxtəlif səbəblərə görə hərbi məğlubiyyətə uğramışıq. Şuşa, Laçın, Ağdam... erməni tapdağı altında inildəyir.

Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə sahib olmaq cəhdi strateji baxımdan tamamilə perspektivsizdir. Həm də Azərbaycanla əbədi düşmənçilik şəraitində Ermənistanın bir dövlət kimi mövcudluğu, Ermənistanın istiqlalı və istiqbalı strateji baxımdan ümumiyyətlə müşküldür.

Bu həqiqətlər Ermənistanda başa düşülməlidir. Başa düşülməlidir ki, müvəqqəti hərbi qələbə ermənilərin kütləvi məstliyinə gətirib çıxartsa, onları hələ görmədikləri dəhşətli fəlakət gözləyir.

Ermənistan ərazilərimizi xoşluqla azad etməzsə Azərbaycan xalqı gec-tez ayağa qalxıb öz son və qəti sözünü deyəcəkdir. Buna Azərbaycan xalqının haqqı və iqtidarı vardır.

Rusiya və Qərb dövlətləri ilə münasibətlər haqqında. Sovet Rusiyası ölkənin xalqlarının ayrılmağa və müstəqil dövlət qurmağa qədər öz müqəddəratlarını tə’yin etmək hüququnu dəfələrlə təntənəli surətdə e’lan etsə də, Azərbaycanın, eləcə də ayrılmış digər dövlətlərin müstəqilliyini tanımırdı.

Rusiyanın bütün siyasi qüvvələri - çar hökumətinin keçmiş naziri Sazonov, müvəqqəti hökumətin keçmiş naziri Milyukov, admiral Kolçak, general

Denikin, hakimiyyətdə olan bolşeviklər Azərbaycanın müstəqilliyini danışıqsız rədd edirdilər.

RSFSR Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini beşikdə boğmağa cəhd edirdi. Hərbi yolla və diplomatik vasitələrlə.

RSFSR "Bakı kommunası" vasitəsilə Azərbaycan hökumətinin müvəqqəti yerləşdiyi Gəncə üzərinə qoşun yeritdi. Lakin iyunun axırlarında birləşmiş Türkiyə-Azərbaycan qoşun hissələri Göyçay ətrafında sovet (əslində erməni) qoşunlarının hücumunu dayandıрмаğa və onları məğlubiyyətə uğratmağa müvəffəq oldular.

RSFSR rəhbərliyi Bakı haqqında cinayətkar planlar düşündü. Şaumyanın sözləri ilə deyək: "Lenin tələb etdi ki, almanlar Bakını tutsalar, onların burada nefti ələ keçirmələrinə imkan verməmək üçün hər cür tədbirlər görək". Bu tələb əsasında Bakı Soveti müdhiş və cinayətkar bir qərar qəbul etdi. "Bütün neft sənayesini məhv etmək, ancaq onu almanlara verməmək". Şaumyanın xüsusi sərəncamı ilə qərarın icrası başlandı: neftötürən kəmərlər söküldü, mühərriklər sökülüb gəmilərə yığıldı və i.a.

Eyni zamanda RSFSR Bakını əldə saxlamaq məqsədilə Almaniya ilə gizli sövdələşməyə girdi. 1918-ci il iyunun axırlarında Almaniyanın xarici işlər üzrə dövlət katibi R.Kulman Almaniya RSFSR-in səlahiyyətli elçisi A.İoffeyə "türkləri Bakıya buraxmamağa" söz verdi, əvəzində isə Bakı nefti istədi. İoffe tərəddüd etmədən razılaşdı, "almaq xatirinə vermək prinsipinə tamamilə razıyıq", dedi.

Avqustun 27-də Rusiya ilə Almaniya arasında "Rus-Almaniya əlavə müqaviləsi" imzalandı. Müqavilədə Bakı haqqında Leninin bəyəndiyi Kulman-İoffe sövdələşməsi təsdiq olundu: Almaniya boyun oldu ki, üçüncü dövləti, yə'ni Türkiyəni Bakıya buraxmayacaq. Əvəzində Rusiya Bakı neftinin dördü birini Almaniya verməli və özünün tanımadığı Gürcüstanın müstəqilliyini Almaniyanın tanımasına e'tiraz etməməli idi.

Bakı haqqında razılaşma RSFSR rəhbərliyində eyforiya doğurur. Xarici İşlər komissarı Q.V.Çiçerin 1918-ci il sentyabrın 2-də ÜRMİK-in iclasında “Bakı qəzasının həmişəlik olaraq Rusiyada qaldığını” e’lan edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən xəlvət aparılmış bu biabırçı siyasi alış-veriş hər iki tərəfi tamamilə təmin edirdi. Biri, RSFSR Bakını Azərbaycandan qoparıb öz əlində saxlayırdı. Almaniya isə çoxdan sinov getdiyi Bakı neftinə əzab-əziyyətsiz sahib olurdu.

Bu sövdələşmə ilə Rusiya Zaqafqaziya respublikalarına münasibətdə ikili mövqe tutur:

– Rusiya Bakıya iddiaları naminə Almaniyayı Gürcüstanın müstəqilliyini tanımasına e’tiraz etmir, bununla faktiki olaraq Gürcüstanın müstəqilliyini qəbul etmiş olur.

– Ancaq Rusiya üçün elə bil Azərbaycan yox idi. Özü də elə bir vaxtda ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti artıq üç aydır yaşayır, qurub-yaradır, Bakını azad etmək üçün Türkiyə qoşunları ilə birlikdə həlledici döyüşlər aparırdı.

O Bakının ki, Azərbaycanın əzəli və şəriksiz şəhəri idi və artıq çoxdan Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və intellektual paytaxtına çevrilmişdi. Həm də Rusiya Azərbaycanın iştirakı olmadan və Azərbaycandan xəbərsiz Bakının taleyini həll edərkən öz addımına nə iləsə bəraət qazandırmaq, hansısa diplomatik maska taxmaq cəhdində belə olmamışdı. “Əlavə müqavilə” imzalanan zaman artıq Bakıda Sovet hakimiyyəti adlanan Şaumyan hakimiyyəti devrilmişdi. Burada hakimiyyət Azərbaycan xalqına tamamilə yabançı və açıq düşmən olan “Sentrokaspi diktaturası”nın əlinə keçmişdi. Bu “diktatura” Sovet Rusiyasına da açıq düşmən münasibəti bəsləyirdi. Deməli, RSFSR-in sovet Bakısını qorumaq bəhanəsi də qalmamışdı.

Almaniyaya gəldikdə o, asanlıqla öz müttəfiqi Türkiyədən xəlvət və Türkiyənin Azərbaycana bəslədiyi qardaş münasibətin əksinə, türk qoşunlarının artıq Bakı həndəvərində döyüşməsinə nəzərə almadan və müttəfiqliyinə dönük çıxaraq, dünənə qədər qanlı müharibə apardığı Rusiya ilə bu gün Bakı

məsələsində can-ciyər olmuşdu (Almaniyanın Qafqazda nümayəndəsi fon Kross Azərbaycan Cümhuriyyətinin müvəqqəti paytaxtında - Gəncədə olarkən, müstəqil Azərbaycan dövləti tərəfdarı olduğunu və “bu dövlətin paytaxtı olan Bakının tezliklə” azad edilməsini ürəkdən arzuladığını bildirmişdi. İkisindən biridir: ya fon Kross öz hökumətinin Azərbaycan siyasətindən xəbərdar deyilməmiş, ya da niyyətlərini gizlədirmiş).

Rusiya “Əlavə müqavilə” ilə Türkiyə- Azərbaycan qoşunları tərəfindən Bakının azad olunmasının qarşısını almaq niyyətində idi. Ancaq yanılmışdı. Bakı uğrunda həlledici çarpışmalar hələ qabaqda idi. Bakını azad etmək əzmində Azərbaycan dönməz idi. Azərbaycan liderləri yaxşı başa düşürdülər ki, “Bakısız Azərbaycan - başsız bədəndir” (M.Ə.Rəsulzadə).

Azərbaycan hökuməti 27 avqust tarixli “Əlavə müqavilə”dən xəbər tutan kimi, M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda Azərbaycan hökuməti adından Almaniyanın Türkiyədəki səfirliyinə və digər dövlətlərə e'tiraz notası verdi. Notada deyilirdi: bu məsələ “Azərbaycan üçün yalnızca tövsii-ərazi məsələsi təşkil etməyib, bir həyat və məmat (ölüm - **T.K.**) qaziyyəsi şəklini iqtisab etmişdir”. Həm də M.Ə. Rəsulzadə sentyabrın 6-da Gəncəyə baş nazir F.X. Xoyskiyə teleqram vuraraq həyəcan siqnalı verdi: “Bakı alınmasa, hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan!”.

Diplomatik addımlarla yanaşı Azərbaycan hökuməti Bakının azad edilməsini sür'ətləndirmək üçün mümkün olan bütün əməli tədbirləri həyata keçirdi və sentyabrın 15-də Bakı azad edildi.

Azərbaycan hökuməti Bakıda fəaliyyətə başladıqdan sonra da Rusiya Bakı uğrunda, Almaniya isə Bakı neftindən pay uğrunda mübarizəni dayandırmadı. Sentyabrın 20-də Rusiya Xarici İşlər Komissarlığı Türkiyəyə nota göndərərək “Rusiya Respublikasının ən mühüm şəhərlərindən biri olan Bakının” tutulmasına e'tirazını və bununla da əlaqədar Rusiya-Türkiyə arasında sülh münasibətlərinin dayandırılmasını bildirdi. Almaniyanın Rusiyadakı Baş

konsulluğuna notada isə Almaniyanın Bakı barəsində öz 27 avqust öhdəliyinə əməl etməməsi nəzərə çatdırıldı.

Həmin günlərdə Türkiyə Sədri-ə'zəmi Təl'ət paşa Berlində idi. Mirzə Bala Məmmədzadənin yazdığına görə Təl'ət paşa sentyabrın 23-də Almaniya ilə gizli bir protokol imzalayır: Türkiyə öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxartmağa boyun olur, əvəzində isə “Almaniya Azərbaycan İstiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını tə'min edəcəyinə söz verir”.

Protokolu imzalayanlar müxtəlif məqsədlər güdürdülər. Təl'ət paşa Türkiyənin Birinci Dünya Müharibəsində artıq uduzduğunu, istər-istəməz qoşunlarını Bakıdan və bütün Azərbaycandan çıxartmaq məcburiyyətində qalacağını başa düşərək Azərbaycanın müstəqilliyini saxlamağa kömək etmək istəyirdi. Almaniya isə müstəqil Azərbaycan dövlətini tanımamaqda davam edir, ancaq indi, 27 avqust sazişindən fərqli olaraq, türk qoşunlarının Bakıdan çıxarılması hesabına Bakı neftindən pay qoparmaq ümidinə düşür.

Təl'ət paşa Berlində Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndəsi İoffe ilə də görüşür. İoffe iddia edir ki, “Qafqazda müsəlmanlar yalnız Türkiyənin təzyiqi altında müstəqil dövlət yaradırlar və əgər türklər olmasa, onlar Rusiyaya meyl göstərməkdə davam edərdilər”. Fikrini “sübut” üçün İoffe Təl'ət paşaya belə bir “tutarlı dəlil” gətirmişdi: “Qafqaz müsəlmanları şiiyərlər, siz türklər isə sünnisiniz”.

Rusiya Türkiyəni olduqca ağır bir vəziyyətə düşdüyünü yaxşı bilirdi. Ona görə İoffe Türkiyənin nümayəndələri ilə danışıqlarda ultimatum xətti seçmişdi. Ultimatum Rusiyanın Türkiyəyə verdiyi rəsmi notaların da dili idi. Oktyabrın 10-da verilən notada deyilirdi ki, Türkiyə “Bakı və bütün Zaqafqaziyanı Almaniyanın tanıdığı Gürcüstanın sərhədlərinə qədər və Osmanlı imperiyasının hüdudlarına qədər Sovet hakimiyyətinə verməlidir”.

Deməli, 27 avqust müqaviləsindən fərqli olaraq Rusiya indi tək-cə Bakını deyil, bütün Azərbaycanı istəyirdi. RSFSR bununla kifayətlənmir, Rusiyadan ayrılıb müstəqilləşən Azərbaycanın hökumətini “fırıldağçıların yerli saxta

hökuməti” adlandırır. “Azərbaycan istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını təmin edəcəyinə” Almaniyanın verdiyi söz isə və'd olaraq qalır. Bu şəraitdə Türkiyə qoşunlarını Bakıdan və bütün Azərbaycandan çıxartmağa razılıq versə də həmin ərazilərin bilavasitə Rusiyaya verilməsi tələbini rədd etdi.

Bu səbəbdən Rusiya Türkiyə ilə danışıqları kəsdiyini bildirdi. Lakin hadisələr Rusiyanın maraqları məcrasında cərəyan etmədi. Rusiya və Almaniyanın Bakı maraqları indi bilavasitə Antantanın mənafeləri ilə toqquşdu.

Almaniya-Türkiyə bloku Birinci Dünya müharibəsində məğlub oldu. Bununla beynəlxalq vəziyyəti son dərəcədə ağır və çətin olan Azərbaycanın vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdi. Çünki Azərbaycan Cümhuriyyəti real hərbi kömək aldığı, başqa sahələrdə də yardımına güvəndiyi müttəfiq Türkiyənin köməyindən məhrum olurdu. Digər tərəfdən, bir təhlükədən yaxa qurtarmamış Bakını və bütün Azərbaycanı yeni təhlükə - Antanta təhlükəsi yaxalayır.

Cahan müharibəsinin məğlub dövləti kimi Türkiyə 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudros barışığını imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin şərtlərinə görə Türkiyə öz qoşun hissələrini Bakıdan, Azərbaycandan və bütün Zaqafqaziyadan çıxarmalı, Bakını müttəfiq qoşunlar tutmalıydı. Bakının tutulması İranda ki ingilis qoşunlarına tapşırılmışdı.

Bu elə bir vaxt idi ki, artıq Bakıda Azərbaycanın dövlət bayrağı dalğalanırdı. Artıq Azərbaycan Cümhuriyyətinin hökuməti Bakıda fəaliyyət göstərirdi.

Müttəfiq dövlətlər bütün bunlardan yaxşı xəbərdar idilər. Lakin onlar Mudros barışığını bağlayarkən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olmasına, Azərbaycan milli hökumətinin Bakıda fəaliyyət göstərməsi faktına məhəl qoymamışdılar. Özlərini kiçik xalqların, onların suverenliyinin himayəçiləri sayan müttəfiq dövlətlər Azərbaycan hökumətinə tamamilə saymazyana yanaşmış, Azərbaycanın nəinki razılığı, hətta xəbəri belə olmadan Bakı şəhərini tutmağı qət etmişdilər. Antantanın Bakını tutmaq qərarı böyük dövlətlərin kiçik

dövlətlərin suverenliyini, mənafələrini tapdamaları, böyük dövlətlərin kiçik dövlətlərlə ədalətsiz rəftarları nümunəsidir.

Noyabrın 3-də, barışıq şərtləri Türkiyə mətbuatında dərc edilən gün, Azərbaycanın Türkiyədə fəvqəl'adə elçisi Ə.M.Topçubaşov Mudros barışığını imzalamış Donanma naziri Rauf bəylə, noyabrın 4-ü və 5-də isə Xarici İşlər nazirinin müavini Hikmət bəy və Xarici İşlər naziri Nəbi bəylə görüşərək Bakı və Azərbaycan dəmir yolu haqqında bəndlərin Mudros barışığına daxil edilməsinə qəti e'tirazını bildirdi. O, Azərbaycan nümayəndələri iştirak etmədiyi danışıqlarda Türkiyənin Bakı haqqında danışıq aparmaq hüququ olmadığını vurğuladı. Topçubaşov kəskin şəkildə dedi ki, Antanta ilə danışıqlarda “türk nümayəndələrinin nəinki Türkiyəyə mənsub olmayan və Türkiyəyə birləşdirilməyən Bakı şəhəri və Zaqafqaziya dəmir yolu haqqında hansısa öhdəlik götürmək, hətta onların adlarını belə çəkmək hüquqları yox idi”.

Nəbi bəy bu fikirlə razılaşdı: “Biz Bakını antantaçılara verməmişik və verməyə də hüququmuz yoxdur. Biz onlara dedik ki, Bakının tutulmasına maneçilik törətməyəcəyik. Biz buna məcbur olduq”.

Ə.M.Topçubaşov buna sərt münasibət bildirdi: “Bakının tutulmasına maneçilik törətməmək öhdəliyi Bakının tutulmasına tam sərbəstlik verməyə bərabərdir”.

Rauf bəy Antanta ilə danışıqlarda Bakı məsələsinin müzakirəsi barədə həqiqəti söylədi: danışıqlarda “biz dəfələrlə qeyd etdik ki, Bakı bizim deyil və bu barədə Antanta Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlara başlamalıdır. Lakin ingilislər bizə qəti bildirdilər ki, onlar hər necə olursa-olsun Bakını alacaqlar”, Bakıda türk qoşunları var. Türkiyə “Bakının tutulmasına maneçilik törətməyəcəyinə təminat verməlidir”. Onlar bunu barışıq şərtləri mətninə daxil etməyi tələb etdilər. Rauf bəy açıq e'tiraf etmişdi: “müttəfiqlərin - antantaçıların tələbləri çox sərtidir. Lakin nə etmək olar, onlar qalibdirlər, biz məğlub”.

Mudros barışıının Bakı haqqında bəndinə və noyabrın 17-də müttəfiq qoşunların Bakı şəhərini tutmasına Sovet Rusiyasının münasibəti necə olmuşdu?

Mə'lum olan odur ki, sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsinə dərhal və sərt münasibətdən fərqli olaraq Sovet Rusiyası bu dəfə xüsusi diplomatik fəallıq göstərməmişdir. Noyabrın 1-də RSFSR-in Almaniyada səlahiyyətli nümayəndəliyi Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə bir nota vermişdi. Notada "Bakı rayonunun Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ərazisi, Sovet Respublikasının "Bakı rayonunun yeganə qanuni sahibi", Bakı neftinin, onun ehtiyatlarının "Sovet Respublikasının mülkiyyəti" olması yenə də iddia edilirdi. Bu nota Mudros barışığı imzalanandan iki gün sonra verilmişdi. Ola bilsin, Sovet Rusiyasının hələ Mudros barışığından xəbəri yox imiş. Bəlkə də bu nota dolayı yolla Antantaya ünvanlanmış.

Azərbaycan hökumətinin rə'yindən asılı olmayaraq ingilis qoşunu Bakını tutmalı idi. Azərbaycanın hərbi müqavimət göstərmək imkanı yox idi.

Ona görə diplomatik sə'ylərə üstünlük verildi.

Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığının planlarını öyrənmək, onunla müəyyən ümumi dil tapmaq məqsədilə noyabrın 14-də N.Yusifbəyov, Ə.Ağaoğlu və M.Rəfiyevi Ənzəliyə general Tomsonla danışıqlar aparmağa göndərdi. Danışıqlar gedişində mə'lum oldu ki, Tomsonda Azərbaycan Cümhuriyyəti haqqında tamamilə yanlış fikir formalaşmışdır. O, Azərbaycan nümayəndələrinə demişdi: "Bizim bildiyimiz, Azərbaycan xalqının arayı-ümumiyyəsidən doğma bir Cümhuriyyət yoxdur. Yalnız türk komandanlığının intriqası ilə təşəkkül etmiş bir hökumət var".

Azərbaycan nümayəndələrinin əks dəlilləri Tomsona müəyyən tə'sir edir. Tomson bildirir: "Madam ki, siz bunun (Azərbaycan xalqının ümumi rə'yi ilə əmələ gəlmiş Cümhuriyyətin olmamasının - **T.K.**) əksini iddia ediyorsunuz, o halda gəlir məhəllində tədqiq, ona görə də qərar veririk".

Tomsonun ağır şərtləri belə idi: “Noyabr ayının 17-i səhər saat 10-a qədər Bakı həm Azərbaycan, həm də türk qoşunlarından təmizlənməlidir”. “Bakı neft mədənləri ilə birlikdə işğal olunacaqdır”; “Azərbaycan rəsmən tanınmır”; “General Tomson Bakının general-qubernatoru olacaqdır” və i.a.

Eyni zamanda Tomson bildirmişdi ki, Bakıdan başqa “ölkənin qalan hissəsi Azərbaycan hökumətinin və onun qoşunlarının nəzarəti altında qalacaqdır”; “İngiltərə, Fransa və Amerika nümayəndələri Azərbaycan hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar; “Azərbaycan Paris Sülh Konfransında milli müqəddəratı təyin etmə prinsipləri üzrə müzakirələrdən kənarlaşdırılmayacaqdır”.

Bunlar təskinlikverici cəhətlər idi. Bütövlükdə isə Tomsonun şərtləri Azərbaycanın suverenliyini kobud şəkildə pozan və hədsiz dərəcədə məhdudlaşdıran şərtlər idi.

Ancaq başqa çarə qalmamışdı. F.Xoyski Tomsona teleqram vuraraq, müttəfiq qoşun dəstələrinin Bakıya daxil olmasına e'tiraz edilmədiyini, həm də əminliyini bildirdi ki, müttəfiq qoşun dəstələrinin Bakıya gəlməsi “Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün pozulmasına bais olmayacaqdır”.

Tomson dərhal Xoyskiyə cavab verdi: “Tam əminəm ki, Sizin göstərdiyiniz istiqamətdə əməkdaşlıq edərək qarşılıqlı əlaqələrimizin qənaətbəxş olmasına nail olacağıq”.

Noyabrın 17-də müttəfiq qoşunların (faktiki olaraq ingilis qoşunlarının) ilk dəstəsi Bakıya gəldi. General Tomson Bakı limanında qarşılanma mərasimində “nə indi, nə də gələcəkdə” Azərbaycanın “daxili işlərinə qarışmaq fikrində” olmadığını söylədi.

Amma Tomsonun Bakıda ilk addımları ciddi təşviş və narahatlıq doğururdu.

Tomson Azərbaycanı mövcud olmayan Rusiya imperiyasının ərazisi sayırdı. Nümayişkarənə qeyd edirdi ki, mən “Bakıya, 1914-cü il müharibələrinə

qədər olan sərhədlərdə Rusiya hüdudlarına, Rusiyaya məxsus olan Qafqaza gəlmişəm...”

Azərbaycan başqa bir ciddi problemlə də üzləşmişdi. Tomson özü ilə İrandan Bakıya Biçeraxovun kazaklardan ibarət dəstəsini gətirmişdi. Biçeraxov isə Bakıya gələr-gəlməz Azərbaycan hökumətinə meydan oxumağa başlamışdı. Onun yaydığı vərəqələrdə Bakının “rus vətəndaşları təkrar ana vətənə (Rusiyaya - **T.K.**) iadəsi ilə təbrik” edilir və onlar “əziz əzabkeş Rusiya” naminə işləməyə çağırılırdı. Müttəfiq qoşunların və Biçeraxovun gəlişindən qanadlanan monarxiyapərəst rus təşkilatları həyasızcasına və yekəxanılıqla, M.Ə.Rəsulzadənin yazdığına görə, “azərbaycanlılara e’lan etdiyiniz istiqlaldan istinkaf ediniz (istiqlaldan çəkinin! - **T.K.**) və sizin üçün şəfaət edəlim!” deyirlər və müvəqqətin təşkil edəcəkləri hökuməti-məhəlliyədə azərbaycanlılara bilnisbə daha mühüm bir mövqe tə’min edəcəkləri lütfünü də ayrıca” qeyd edirdilər. “Erməni təşkilatının xüsumət və inadı isə daha bariz idi” (Bakıdakı rus təşkilatlarının Azərbaycan milli hakimiyyətinə qarşı belə düşmən mövqe tutmasına heç bir əsas yox idi. Burada rusların hüquqları tapdalanmırdı, onlara ögey münasibət bəslənmirdi. Hətta çar Rusiyasının Xarici İşlər naziri S.D.Sazonov İstanbulda Ə.M. Topçubaşova demişdi: “Qafqazdan gələn rus mə’murları gürcülərin Tiflisdən qovduqları rus mə’murlarına tatarların Yelizavetpolda (Gəncədə - **T.K.**) və digər yerlərdə yaxşı münasibət bəsləmələrindən fərəhlə” danışırlar. Azərbaycanda ruslara münasibət məsələsi Azərbaycan istiqlalının qəddar düşməni olan general A.İ.Denikin də diqqətini cəlb etmişdi. Denikin sonralar yazmışdı: “Azərbaycanda, hökumətin açıq türkpərəstliyinə baxmayaraq, rus ünsürü tə’qib olunmurdu”. Hökumət “burada öz qabiliyyətini tətbiq etmək istəyən ruslara vəzifə tutmaqda və işləməkdə maneçilik törətmirdi”).

Öz içində yaşayan milli azlıqlara, qonşu xalqlara Azərbaycan xalqının, mehriban münasibəti, çətin anlarda onlara mərhəmət göstərməsi xalqımızın mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Xalqımız belə mərhəmətli olmaqdan bə’zən

əzab çəksə də, iliyinə və qanına işləmiş insani mərhəmət duyğusunu həmişə uca tutmuşdur).

Nuru paşanın komandanlığı altında türk ordusunun Bakıdan çıxması və müttəfiq qoşunların Bakıya girməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda yaranmış çətin və böhranlı vəziyyətdə F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan hökuməti dözümlülük göstərir, mə'yusluğa qapılmır, milli mənafe keşiyində mətanətlə dayanır, siyasi maneələri etmək məharəti göstərir, dövləti inamla idarə edir, Azərbaycanı demokratik yolla inkişaf etdirir, Məclisi-məb'usan (parlament) təşkil edir və s. Məclisi-məb'usan başda F.X.Xoyski olmaqla koalisiyon hökumət yaradır. Bütün bu proseslər müttəfiq komandanlığın gözləri qarşısında baş verir və komandanlığın mövqeyinə güclü tə'sir edir.

Müttəfiq dövlətlər komandanlığı çox qısa bir müddət ərzində Azərbaycan xalqının müasir, sivil, yüksək mədəniyyətli bir xalq olmasını başa düşmüşdü. Üzeyir bəy Hacıbəyovun şəhadəti: “İngilislər bizim içimizə girərkən özlərini vəhşi bir heyvan qarşısına çıxmış bir ovçu vəziyyətində saxlamaq ehtiyatına heç bir lüzum olmadığını bir-iki gündən sonra kəməli-təəccüblə anladılar və haqqımızda bəsləməkdə olduqları nəzər və təsəvvüratın bilməməzlik və ya düşmən təbliği nəticəsi olaraq xəta və yanlış olduğunu da dərk etdilər; əminəm ki, bunu da dərk etdilər ki, istibdad altında tərəqqi və təalidən cəbrən məhrum və cəhalətə məhkum edilmiş olan bir millət, azad olduqdan sonra çox çəkməz ki, aləm mədəniyyət bazarlarında öz milliyyətləri təqzası ilə əmələ gəlmiş mədəni mətalarını ənzari-bəşəriyyətə təqdim ilə mədəniyyəti qoca olan millətləri də heyran qoyarlar”.

Noyabrın ortalarında F.X.Xoyski hökumətini “yalnız türk komandanlığının intriqası ilə təşəkkül etmiş bir hökumət” sayan Tomson dekabrın 28-də belə bir rəsmi bəyanat verdi: “F.X.Xoyskinin sədrliyi altında təşkil olunmuş koalisiyon Azərbaycan hökuməti Azərbaycan hüduqlarında yeganə qanuni hakimiyyətdir, müttəfiq komandanlıq bu hökumətə tam kömək edəcəkdir”.

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığına görə bu bəyannamə “Bakı mühitində böyük bir inqilabi-əfkara mucib oldu. O vaxtə qədər komandanlığın mədihəxanı bulunan rus və erməni mətbuatı şimdiki, bir gün əvvəl təcil etdikləri məqam, şətm və küfürlər yağdırmağa başladılar...

Rus təşkilatları bu vəziyyətə yalnız qəzetə nəşriyyatı ilə müqabilə etməklə iktifa etmədilər. Müttəfiq komandanlıq əleyhinə bir taqım tərtibatı - inqilabiyyə dəxi təvəssül etdilər... Bunun üzərinə on ayaq olanlardan bir kaç adam tovqif edildi və Ənzəliyə sürüldü”. Azərbaycan hökumətinin tələbi ilə “Biçeraxov alayı aldığı 48 saatlik bir möhlət zərfində Bakını tərkə məcbur olduğu kimi, erməni məfrəzələrinin inhilalı dəxi təqərrür etdi.”

Tomsonun bəyanatı, habelə 1919-cu il yanvarın 22-də Bakıya gəlmiş Balkanlarda və Qafqazda ingilis qoşunlarının baş komandanı general C.Miltonun “İngilis hökuməti Azərbaycan hökumətini Azərbaycan ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır” bəyanatı antiazərbaycan qüvvələrin köpünü almaq, milli hakimiyyətin mövqelərini möhkəmləndirmək və Azərbaycan suverenliyini təmin etmək üçün olduqca əhəmiyyətli idi.

Lakin bütün bunlar hələ Azərbaycanın rəsmi tanınması deyildi. Azərbaycanın və Rusiya ərazisində yaranmış digər dövlətlərin tanınması məsələsində müttəfiq dövlətlər bir növ gözləmə taktikası seçmişdilər. Onlar bu məsələyə “rus məsələsi”nin tərkib hissəsi və “rus məsələsi”ndən asılı bir məsələ kimi yanaşır, onu “rus məsələsi”ndən kənarda və müstəqil bir məsələ kimi həll etmək istəmirdilər. ABŞ prezidenti V.Vilson 1919-cu il mayın 28 də Parisdə Ə.M.Topçubaşova açıq demişdi: Azərbaycan məsələsi “rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz”.

Kolçak sovetləri sıxışdırıb möhkəmləndikcə müttəfiq dövlətlər Rusiya ərazisində yaranmış dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsinə baxmaqdan yayınırlar. Hətta iyun ayında müttəfiq dövlətlər özünü “Rusiya dövlətinin ali hökmdarı” e’lan etmiş Kolçakı ümumrusiya hakimiyyəti kimi tanımaqla faktiki olaraq Azərbaycan, habelə Gürcüstan, Ukrayna və digər

yeni dövlətlərin müstəqilliyindən imtina edirlər. Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə hey'ətinin başçısı Ə.Topçubaşov 1919-cu ilin sentyabrında N. Yusifbəyova yazdığı kimi, müttəfiq dövlətlər “bütün vasitələrlə Kolçak hökumətini və Könüllü ordunu möhkəm müdafiə etməkdə davam edirlər. Və bolşeviklər üzərində “qələbə” qazanıldıqca müttəfiqlərin vahid Rusiyanın yenidən yaradılacağına inamı artır. Həm də bu məqsəd naminə kiçik xalqların azadlıq və müstəqilliyi qurban verilir”.

Güman etmək olar ki, Kolçak, ya Denikin Sovetlər üzərində qələbə çalsa, Antanta Azərbaycanın və digər yeni dövlətlərin tanınması məsələsini gündəlikdən ümumiyyətlə, çıxaracaqdı. Lakin müttəfiq dövlətlərin Kolçaka, Denikinə bəslədikləri ümid puç olur. Onlar Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycana münasibətlərini dəyişməli olurlar.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin, onun Paris sülh konqresindəki nümayəndə hey'ətinin fəal, çevik və səriştəli siyasəti bir sıra beynəlxalq amillərlə birlikdə (birinci növbədə Rusiyada hadisələrin Qərbin gözlədiyinin əksinə cərəyan etməsi və bununla əlaqədar Azərbaycanın müstəqilliyinin Qərbin maraqlarına cavab verməsi) Qərb dövlətlərinin Azərbaycanın müstəqilliyini tanıması üçün zəmin hazırlayır.

1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransının Ali Şurası İngiltərə Xarici İşlər naziri Kerzonun təklifi ilə Azərbaycanın, habelə Gürcüstanın müstəqilliyini de-fakto tanıdı.

Bu, böyük qələbə idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının tanınması uğrunda mübarizənin zəfər günü idi. Minnətdarlıqla qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınmasında İngiltərə hökuməti təşəbbüskar və fəal rol oynamışdır. Elə həmin günlərdə F.X.Xoyski “İngiltərənin və onun demokratiyasının Zaqafqaziya cümhuriyyətlərinin müstəqilliyinin tanınmasına qızgın surətdə kömək” göstərməsini xüsusi vurğulamışdı.

Paris sülh konfransı Ali Şurasının Azərbaycanın müstəqilliyini tanımasından RSFSR xəbərdar idi. Ancaq, deyəsən, Ali Şuranın bu qərarına qarşı Rusiya heç bir xüsusi diplomatik demarş etməmişdi.

Yuxarıda demişik, bir də təkrar edək:

Rusiya Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini eşitmək belə istəmirdi, onun müstəqilliyinə təcavüz edir, suveren hüquqlarını tapdalayırdı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti yaşamaqda davam edir, onun beynəlxalq vəziyyəti yaxşılaşır və möhkəmlənirdi. Gündən-günə aydın olurdu ki, Azərbaycan ətrafında yeni beynəlxalq siyasi ab-hava yaranır, RSFSR-in Azərbaycan siyasəti tam iflasa uğrayır.

Belə bir şəraitdə RSFSR gözlənilməz bir addım atdı: 1920-ci il yanvarın 2-də RSFSR Xarici İşlər komissarı Çiçerin Azərbaycan hökumətinə radioteleqramla müraciət edərək, Denikin əleyhinə iki ölkə arasında hərbi saziş bağlamaq haqqında dərhal danışıqlara başlamağı təklif etdi.

Lakin bu ciddi təklifdən daha çox təbliğat xarakteri daşıyan manevr, həm də Azərbaycan hökumətinə hədə idi. Notada deyilirdi: “Azərbaycana və Azərbaycan xalqına nə qədər ki, gec deyil Denikinə qarşı mübarizəyə başlamaq çağırışı ilə müraciət edirik. Azərbaycan dövləti və onun əməkçi siniflərinin sosial-siyasi mənafelərinin düzgün başa düşülməsi Azərbaycanı bizim təklifimizə razılıq verməyə məcbur edəcəkdir” (məcbur edəcəkdir! - **T.K.**).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olduğu bir il yeddi ay ərzində ilk dəfə idi ki, RSFSR Xarici İşlər Komissarlığı Azərbaycan Hökumətinə müraciət edir və ilk dəfə nəhayət, “Azərbaycan dövləti” məfhumunu dilinə gətirirdi.

Azərbaycan dövləti Rusiya ilə hər iki dövlətin müstəqilliyi prinsipinə əsaslanan münasibətlər yaradılmasına çox maraqlı idi və dəfələrlə bu barədə öz mövqeyini açıq bəyan etmişdi. Azərbaycan Dövlət Müdafiə Komitəsi radioteleqram Bakıda alınan gün, yanvarın 6-da ona öz prinsipial münasibətini müəyyənləşdirdi: “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti müstəqil, asılı olmayan dövlətin hökuməti kimi Sovet Rusiyası ilə qarşılıqlı münasibətlər yaratmaq

haqqında danışıqlara başlamağa hazırdır” (Denikinə qarşı hərbi saziş haqqında deyil, məhz iki ölkə arasında münasibətlər yaratmaq haqqında danışıqlar!).

Bu direktivə uyğun olaraq və Çiçerinin notasının tonunu üzə vürmadan F.X.Xoyski Çiçerinə cavab verdi ki, Azərbaycan hökuməti başqalarının Azərbaycan xalqının daxili işlərinə qarışmaması və başqa xalqın daxili həyatına qarışılmaması prinsipini rəhbər tutur. Ona görə Azərbaycan hökuməti “özünün daxili həyatını quran rus xalqının mübarizəsinə müdaxilə etməyi yolverilməz sayır”. Bununla birlikdə F.X.Xoyski bildirdi: “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti danışıqlar yolu ilə rus və Azərbaycan xalqları arasında hər iki dövlətin suverenliyi prinsipinə əsaslanan mehriban qonşuluq münasibətləri yaradılmasına hazırdır”.

Belə aydın və dəqiq mövqe RK(b)P MK Siyasi Bürosunu da, Çiçerini də, necə deyərlər, cin atına mindirdi. Siyasi Büro qərara aldı: “Xalq Xarici İşlər Komissarlığına tapşırılsın ki, Azərbaycan hökuməti barəsində çox böyük təmkinlilik və e'timadsızlıq siyasəti yeritsin”.

Nə üçün?

“Çünki o (Azərbaycan hökuməti - **T.K.**) Denikinə qarşı birgə hərbi əməliyyat aparmaq təklifimizdən imtina etmişdir...”

Xarici İşlər Komissarlığına tapşırıldı ki “Azərbaycan hökumətinin bu cür davranışına qəti protest” etsin.

Azərbaycan hökumətinin Denikin barəsində xətti yeganə düzgün xətt idi. Həqiqətən də Denikin məsələsi Rusiyanın daxili işi idi. Digər tərəfdən, Azərbaycanla Sovet Rusiyası arasında heç bir diplomatik, siyasi əlaqə yox idi. RSFSR hökuməti Azərbaycanı tanımaqda davam edirdi. Belə bir şəraitdə “Denikinə qarşı birgə hərbi əməliyyat aparmaq” təklifi tam məntiqsizlik idi. Məntiq də, beynəlxalq hüquq da tələb edirdi ki, Azərbaycanın iki dövlət arasında dövlətlərin suverenliyi prinsipi əsasında münasibətlər yaratmaq barədə təklifinə konkret münasibət bildirilsin. Ancaq elə bil heç belə birmə'nalı prinsipial təklif olmayıbmiş!

Yanvarın 23-də Çiçerinin Xoyskiyə göndərdiyi cavab notasında da həmin təklifdən vaz keçilirdi. Bunun əvəzində millətlərin öz müqəddəratını tə'yin etmək hüququ haqqında ümumi mülahizələr təkrar edilir, eyni zamanda Finlandiya ilə Polşanın müstəqilliyi, Sovet hökumətinin başqırdların, qırğızların və keçmiş Rusiya imperiyasının digər xalqlarının geniş muxtariyyətini tanıması qeyd olunurdu.

Bəs, başqırdların və b. “geniş muxtariyyəti” ilə öyünən Çiçerin artıq bir il yeddi aydı mövcud olan və artıq Antanta tərəfindən de-fakto tanınan Azərbaycan Cümhuriyyətinə nə verirdi - müstəqillikmi, “geniş muxtariyyətmə”?

Yayğın və'ddən başqa heç bir şey: “Azərbaycana münasibətdə də onun (sovet hökumətinin - **T.K.**) başqa xalqlara bəslədiyi ümumi prinsiplər dönmədən tətbiq olunacaqdır”.

Nə zaman, hansı şəkildə?

Cavab yox idi. Ancaq notada belə bir xəbərdarlıq var idi: “Məgər mə'lum deyilmi ki, Denikin və onunla bağlı bütün ünsürlərin proqramı vahid, bölünməz Rusiyanı keçmiş hüdudlarında bərpa etməkdə və həm də Azərbaycanın hər cür müstəqilliyini tam məhv etməkdən ibarətdir. Məgər nazir Xan Xoyskiyə sirdirmi ki, Denikin qələbəsi çar üsuli-idarəsinin, həm də Azərbaycan hüdudlarında sadəcə bərpası olacaqdır”.

Nə deyəsən, ilk baxışda belə təsəvvür yarana bilər ki, Çiçerin xoşniyyətli imiş və Azərbaycan istiqlalı qayğısına qalır, Azərbaycan istiqlalına tərəfdarıymış!

Başqa bir notasında Çiçerin xalqların öz müqəddəratını tə'yin etməsi hüququnun RSFSR üçün “sarsılmaz prinsip” olduğunu bir daha qeyd etməklə bildirmişdi ki, Azərbaycanın tanınması sovet Rusiyası və Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərə aid müxtəlif məsələlər üzrə mürəkkəb danışıqlar nəticəsində ola bilər.

Bununla əlaqədar F.X.Xoyski martın 7-də Çiçerinə yazmışdı: “Əgər xalqların öz müqəddəratını tə'yin etməsi hüququ Sovet hökuməti üçün sarsıl-

maz prinsipdirsə, bu hüquq hər cür məsələlər üzrə mürəkkəb və uzunsürən danışıqlardan asılı ola bilməz..., zira prinsip, həyata keçirilməsi üçün danışıqlara möhtac deyil və bu və ya başqa ekvivalent almaq üçün amil olmamalıdır, əks təqdirdə həmin hüquq prinsip xarakterini itirir və imperialist dövlətlərinin addımbaşı istifadə etdikləri alətə çevrilir”.

Xoyskinin bu notasına cavab verilmədi. Prinsip haqqında belə sarsıdıcı həqiqətə cavab vermək, əlbəttə, asan deyildi. Ən başlıcası isə RSFSR Azərbaycanı yenidən işğal etməyi qət etmişdi və Azərbaycana qarşı hərbi müdaxilə hazırlayırdı. Çiçerin dalbadal notaları ilə Azərbaycanın diqqətini bu müdaxilədən yayındırmaq, hərbi təcavüzü nə iləsə əsaslandırmaq istəyirdi.

Azərbaycan RSFSR-in bəd niyyətlərini yaxşı bilirdi. Ancaq nə etmək olardı, əks tərəf güclü və amansız idi. Ona hərbi müqavimət göstərmək gənc Azərbaycan üçün o zamankı şəraitdə qeyri-mümkün idi.

Sovet Rusiyası Azərbaycanı istila etdi. Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti süqut etdi.

Ancaq İstiqlal ruhu, İstiqlal məfkurəsi yaşadı. Azərbaycan dövləti yaradıcılarının Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyinə sadıqlığı, bunun üçün maksimum mümkün olanı etmələri, bu yolda barışmaz mövqeləri tariximizə əbədi həkk olundu.

1923-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı: “Azərbaycanın bu qədər fəlakətlər nəticəsində əldə etdiyi bir qazanc varsa, o da bu istiqlal fikrinin rüsuxidir. Şimdi istiqlal və hakimiyyəti-milliyə sevdası ilə yaşayan bir Azərbaycan gəncliyi vardır ki, ÇK-nın amansız e’damlarına rəğmən, gecə-gündüz çalışıyor, ilk fürsət və imkanı bəkləyib duruyor. Bu fürsət gəlincə o, meydanə çıxacaq və o zaman yanıq könlündə atəşin cizgilərlə mə’nən mənquş bulunan bayrağı maddətən yüksəldərək deyəcək ki:

- Əvət, bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”

Bu ümid, bu inam, bu arzu çin oldu. Azərbaycan xalqı Azadlıq meydanına çıxdı. İstiqlal bayrağını yenidən ucaltdı, Azərbaycanın İstiqlalını bərpa və e'lan etdi.

Azərbaycan Respublikası - Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisidir. İftixarla deyə bilərik ki, varis sələfinin müstəqillik və suverenlik prinsipini hər şeydən əziz və hər şeydən uca tutur.

Tam əsasla deyə bilərik ki, bu gün müstəqil Azərbaycan dövləti dünyanın tam sərbəst, suveren siyasət yeridən dövlətlərindən biridir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev hər hansı başqa dövlətin öz iradəsini Azərbaycana qəbul etdirmək cəhdini qətiyyətlə rədd edir, Azərbaycanın suverenliyini heç bir güzəştə qoruyur.